

Η ελευθερία τής σκέψης και τα υποκατάστατά της (Βασίλης Καραποστόλης, Ομότ. Καθηγητής Πολιτισμού και Επικοινωνίας τού Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών)

Categories : [ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ](#)

Date : 10 Φεβρουαρίου, 2022

Όπως και αν την ορίσουμε, η έννοια τής ελευθερίας έχει πάντοτε στο κέντρο της τη δυνατότητα της επιλογής. Όταν είναι εφικτό να επιλέγει κάποιος εκείνο που επιθυμεί, ανεξάρτητα από το τι είναι, μπορούμε να πούμε ότι ενεργεί ελεύθερα, υπό τον όρο ότι δεν παραβιάζει ορισμένους κανόνες σχετικούς με την ωφέλεια τής κοινότητας στην οποία ανήκει. Ωστόσο, το ότι τον ελκύει ένα πράγμα, ένα πρόσωπο ή μία κατάσταση δεν σημαίνει και ότι η κίνησή του προς αυτά είναι οπωσδήποτε απόρροια μιας συνειδητής εκτίμησης. Είναι πιθανόν η προτίμησή του να εκδηλώνεται παρορμητικά ή με ανακλαστικό τρόπο ή να έχει τον χαρακτήρα μιας βεβιασμένης αντίδρασης απέναντι σε εσωτερικές αμφιβολίες: «Για να πάψω να μετεωρίζομαι ας διαλέξω κάτι, ό,τι και αν είναι. Καλύτερα να σταματώ απότομα μία αμφιταλάντευση από το να προσπαθώ να την επεξεργασθώ λογικά». Έτσι, ίσως φανεί πως με μία πράξη του κάποιος ρίχνει άγκυρα σε ένα λιμάνι, ενώ στην πραγματικότητα δεν ρίχνεται παρά σε μία ακόμη θαλασσοταραχή. Με δύο λόγια, οι πραγματικές επιλογές προϋποθέτουν τον πλοηγό που τον λέμε σκέψη. Και όταν λείπει η σκέψη, αρχίζει μία περιπλάνηση νοητική και πρακτική που, όσο κι αν μοιάζει κάποιες στιγμές με ελεύθερη κίνηση, δεν αξίζει ένα τέτοιο όνομα.

Στον καιρό μας η αποδυνάμωση γενικώτερα της σκέψης ως οδηγού τής πράξης συνιστά ένα από τα βαθύτερα προβλήματα και ένα από αυτά που πιο δύσκολα ομολογείται. Πώς να παραδεχθεί η σύγχρονη κοινωνία ότι μετά τη μαζική εκπαίδευση που οργάνωσε και μετά την τόση της έμφαση πρώτα στη «γνώση» και υστέρα στην «πληροφορία», ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα τού πληθυσμού παραιτείται από το προνόμιό του; Του προκαλεί αμηχανία και κούραση προκαταβολικά η ιδέα να βάλει τον νου του να ψάξει τι θέλει, για ποιον λόγο να το θέλει κι αν πρέπει να το θέλει. Μία τέτοια μύχια ανίχνευση μπορεί ασφαλώς να γίνει σε διαφορετικά βάθη, ανάλογα με το άτομο. Η ιδιοσυγκρασία ενός δραστήριου απαιτεί άλλα από ό,τι η ιδιοσυγκρασία ενός φιλομαθούς. Ανάλογες διαφορές επιφέρει και η μόρφωση καθ' ενός. Όμως, πέρα από τις διαφορές, παραμένει ο κοινός παρονομαστής χωρίς τον

οποίο η ανθρώπινη κατάσταση θα έχανε το ξεχωριστό της γνώρισμα: **την υποχρέωση του ανθρώπου να αναλογίζεται τον εαυτό του**. «Ο δε ανεξέταστος βίος ου βιωτός ανθρώπω», απεφάνθη η αρχαία σοφία (Σωκράτης). Εφ' όσον ισχύει αυτό, το να αψηφά κάποιος την υπόδειξή του, αρνούμενος να ελέγξει αν διάγει ελεύθερα ή δουλικά, δηλώνει πως βρίσκει ευκολώτερο να κρύβεται πίσω από άλλοθι και εξωραϊσμούς. **Χαλκεύει μία εκδοχή τής ελευθερίας προσαρμοσμένη στις αδυναμίες του. Βλέπει μέσα από ένα πρίσμα καθησυχαστικό, δικής του επινόησης, καταστάσεις που, αν είχε το θάρρος να τις κοιτάξει κατάματα για να τις κρίνει, θα του έδειχναν πόσο τον μειώνουν, πόσο του μετατρέπουν από υποκείμενο σε αντικείμενο**. Είναι πράγματι το αντικείμενο πάνω στο οποίο κατευθύνουν τη δράση τους γιγάντιοι μηχανισμοί: του εμπορίου καταναλωτικών προϊόντων, της διαφήμισης, της δημοσιότητας, της οικονομικής διαχείρισης «ανθρωπίνων πόρων». Προφανώς, το τι περιθώρια επιλογών υπάρχουν για το άτομο, μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι θέμα που στα βασικά του σημεία ανήκει στην εξουσία των μηχανισμών. Εκείνοι αποφασίζουν. Παρ' όλα αυτά, το ανίσχυρο άτομο εφευρίσκει ένα είδος επίπλαστης αυτοπροστασίας: **λέει στον εαυτό του ότι διατηρεί την ευχέρεια να ελίσσεται ανάμεσα στα δεδομένα**. Αν η διαφήμιση τον πολιορκήσει να αγοράσει ένα συγκεκριμένο προϊόν, μπορεί να κινηθεί προς ένα παραπλήσιο. Αν τον πιέσει με την προπαγάνδα του ή με τη φλυαρία του ένας τηλεοπτικός ή ραδιοφωνικός σταθμός, θα στρέψει το κουμπί του σε κάποιον ανταγωνιστή. **Μία δόση βαυκαλίσματος του επιτρέπει προσωρινά να μη δει πως έχει υποβιβασθεί στη θέση τού παθητικού δέκτη. Ισχυρίζεται ότι διαλέγει, αποφεύγοντας να αναγνωρίσει ότι το πεδίο τής διαλογής σχηματίσθηκε έτσι ώστε να τον «περιέχει» μονίμως ως ενεργό αγοραστή, ως κάποιον που αν δεν ψωνίσει το ένα ή το άλλο αντικείμενο, αν δεν δει στις οθόνες το ένα ή το άλλο πρόγραμμα, ή αν δεν φορέσει το ένα ή το άλλο ρούχο, είναι σαν να παύει να μετέχει σε αυτό που καθιερώθηκε γύρω του από τον κοινό εθισμό**.

Είναι γνωστός ο αντίλογος που προβάλλεται στη διαπίστωση αυτή. Διατείνονται μερικοί ότι δεν είναι βάσιμο να θεωρείται συρρικνωμένη η σκέψη από τη στιγμή που ο εγκέφαλος δείχνει πως δραστηριοποιείται περισσότερο. Αναφέρονται στον καταιγισμό των ερεθισμάτων, στην ακατάπαυστη απασχόληση των εγκεφαλικών κέντρων με το να κινητοποιούν τα όργανα της αντίληψης και να συντονίζουν το νευρικό σύστημα ώστε να ανταποκρίνεται έγκαιρα και ικανοποιητικά σε καταστάσεις που μεταβάλλονται ταχύτατα. Μας υποδεικνύουν να δείξουμε μεγαλύτερο σεβασμό στα γεγονότα. Δέστε, λένε, τι γίνεται· η κοινωνική ζωή κατακλύζεται από σήματα προειδοποιήσεων, υποδείξεων, απαγορεύσεων, συντονισμών ή και συναγερμών. Για να αντεπεξέλθει ο οργανισμός πρέπει να προσλαμβάνει πολλά σήματα, από τα οποία να συγκρατεί εκείνα που του χρειάζονται και τα υπόλοιπα να τα αποβάλλει. Τη δουλειά αυτή την έχει αναλάβει ο εγκέφαλος και, εφ' όσον είναι τόσο δραστήριος, υποχρεωτικά ή σκέψη δεν μπορεί να είναι

υποτονική. Αυτά υποστηρίζουν. Ωστόσο το επιχείρημά τους είναι σαθρό, διότι βασίζεται σε σαθρή παραδοχή. **Θεωρούν ότι η εγκεφαλική δραστηριότητα «παράγει» τη σκέψη.** Μία πιο προσεκτική προσέγγιση του ζητήματος φανερώνει πως **κάτι τέτοιο δεν ευσταθεί.**

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Έστω ότι στο τέρμα ενός διαδρόμου τον οποίο διασχίζω προβάλλει μία σκάλα. Φαίνεται ως εάν η αντίληψή μου να απαιτεί αμέσως από τη διάνοια να υπολογίσει το ύψος της, τον αριθμό των σκαλοπατιών, τον χρόνο που θα μου πάρει μέχρι να ανέβω. Η αντίληψη του φυσικού γεγονότος μοιάζει να ορίζει στη διάνοια ένα συγκεκριμένο έργο. Μία σειρά ανοδικών κινήσεων θα ακολουθήσει, από σκαλί σε σκαλί. Αλλά τι να είναι αυτό που κάνει το σώμα να διευθετεί τα μέλη του και τις αρθρώσεις του γι' αυτόν τον σκοπό; Προτού αρχίσει να κινείται το σώμα, ο νους εκκόλαψε τη θέληση για εκτέλεση της ενέργειας. Στη διεργασία αυτή δεν είχε ανάμειξη ο εγκέφαλος' τό μόνο που έκανε ήταν να δείξει στη διάνοια ότι η στιγμή τής απαραίτητης ώθησης ήλθε και πως ο διακόπτης πρέπει να γυρίσει, ώστε τα πόδια να πάρουν την κατάλληλη κλίση. Ποτέ το αίνιγμα της εκούσιας κίνησης δεν θα το λύσει ένας μηχανισμός. Ο σωματικός μηχανισμός, όσο κι αν έχει ως συντονιστή του ένα τόσο σύνθετο και ευαίσθητο όργανο όπως είναι ο εγκέφαλος, είναι ανίκανος να μας δώσει εξήγηση σχετικά με τα ελατήρια της ανθρώπινης πράξης.

Για κάποιους λόγους ο άνθρωπος κατευθύνεται προς τον έναν ή τον άλλο σκοπό. Τους σκέπτεται αυτούς τους σκοπούς, πράγμα που σημαίνει πως έχει την ικανότητα να ξεχωρίζει το πραγματικό από το δυνητικό, το εφικτό από το ανέφικτο. Σε αυτό έγκειται η ουσιαστική λειτουργία τής συνείδησης, την οποία στηρίζει η σκέψη με τις ταξινομήσεις που κάνει, τους συνδυασμούς, τους συλλογισμούς της. Είναι σαφές έτσι ότι **η σκέψη ασκεί μία δραστηριότητα που προηγείται εκείνης του εγκεφάλου.** Μάλιστα ο Μπερξόν είχε φθάσει να πει ότι ο εγκέφαλος ουσιαστικά «μιμείται» τη συνείδηση. Θέτει σε κατάλληλη κίνηση τα σωματικά γρανάζια και μοχλούς με έναν τρόπο που μοιάζει ηγετικός λόγω της ακρίβειας και της αποτελεσματικότητας που έχουν κανονικά οι εντολές του. Όμως ο πραγματικός εντολέας είναι άλλος· είναι ο «εαυτός», τα όρια του οποίου είναι ευρύτερα από το περίγραμμα του σώματος. Ή, για να το πούμε καλύτερα, ενώ ένα τμήμα τού εαυτού υπόκειται στις ανάγκες και τις φθορές που επιφέρουν οι συνηθισμένες περιστάσεις, ένα άλλο εξέρχεται ως ιδεατή εικόνα, ως δημιουργημένο φασματικό και επιθυμητό, που προτρέπει το άτομο να πράξει κατάλληλα, ώστε να έλθει η πραγμάτωση του ιδεατού. Ένας ανώτερος εαυτός ανταγωνίζεται έναν κατώτερο. Πρόκειται για ατέρμονη αναμέτρηση που σφραγίζει την ηθική και πνευματική ζωή με διλήμματα και με λύσεις για τις οποίες άλλοτε μετανιώνει ή θλίβεται κάποιος κι άλλοτε υπερηφανεύεται. Σε κάθε περίπτωση, ο άνθρωπος προκαλείται και κεντρίζεται εκ των ένδον. Εκεί βασιζόταν και η πεποίθηση του Πλάτωνος όσο και του Αριστοτέλους ότι **τάση τής «ομοιώσεως» του ανθρώπου προς το θείο είναι συστατικό τής ψυχής του κι επομένως, αν το αρνηθεί, αναπόφευκτα ακρωτηριάζεται. Πάντως μία**

πλευρά τού ανθρωπίνου όντος έχει ανάγκη να έλκεται προς τα άνω, προς την τελειότητα της αλήθειας, της ομορφιάς, της δικαιοσύνης. Προτού φθάσει όμως κάποιος στους αιθέρες, πρέπει να ανέβει τις βαθμίδες τού εγκόσμιου βίου, προκειμένου με κάθε του κίνηση να διευρύνει την ελευθερία και την ευτυχία του. **Προϋπόθεση είναι η ανάπτυξη της σκέψης.**

Μιλάμε ακριβώς για σκέψη και όχι απλώς για λειτουργία τής διάνοιας . Με τη διάνοια ο άνθρωπος πασχίζει γενικά και με τη συνδρομή τού σώματος να περάσει από την κατάσταση της ανεπάρκειας στην επάρκεια, σε σχέση με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον του. **Όλη η πρακτική ευφυΐα αναλύεται στο πώς θα πάψουμε να μειονεκτούμε.** Ακόμη και όταν αρχίζουν να εμφανίζονται πλεονεκτήματα, ο φόβος ότι μπορεί να χαθούν εξακολουθεί να προσδίδει στην πρακτική νοημοσύνη τον χαρακτήρα ενός όπλου αποτροπής μάλλον παρά επίτευξης. **Είμαστε πάντοτε θύματα της κοσμικής ανασφάλειάς μας·** μέσα μας δεν παύει να δουλεύει αμυντικά ένα ανήσυχο ένστικτο. Με τη σκέψη όμως ο προσανατολισμός αλλάζει. Η σκέψη συνίσταται, σε μεγάλο βαθμό, σε ένα είδος ερώτησης που απευθύνει το πνεύμα στον εαυτό του: **τι νόημα έχει να το επιχειρήσεις αυτό; Σε ποια ανάγκη σου αντιστοιχεί; Αξίζει το τίμημα το οποίο θα καταβάλεις;** Ο διάλογος θα είναι εξ ορισμού εσωτερικός. Αυτό σημαίνει ότι, παρ' όλο που τα εξωτερικά πράγματα θα ληφθούν υπ' όψιν ως παράμετροι, το πόρισμα δεν θα προκύψει παρά από την **αυτοεξέταση του ανθρώπου.** Ασφαλώς, **το «ποιος είμαι» συναρτάται με το τι κάνω ή σκοπεύω να κάνω .** Πολύ απλά και πολύ γενικά αυτό σημαίνει πως **τα ανθρώπινα σχέδια υφίστανται εκ προοιμίου την πίεση των υλικών συνθηκών.** Ωστόσο, **ο υπολογισμός των εξωτερικών παραγόντων δεν θα έπρεπε να γίνει κατευθυντήριο άξονας.** Αν υπεισέλθει ένας τέτοιος υπολογισμός στην πρώτη κιόλας φάση τού στοχασμού, **μοιραία θα τον διαβρώσει.** Τότε, σε ό,τι και αν διαλογισθεί κάποιος θα έχει εντυπωθεί η αριθμητική πρακτική με την οποία καταχωρίζονται στο χαρτί -όπως και στη φαντασία ή και στα όνειρα κάποιων- τα «έξοδα» και τα «έσοδα». **Η ζωή θα εξισωθεί με μία απόπειρα ισολογισμού. Αλλά αυτό δεν θα ήταν πραγματική σκέψη με όρους ελευθερίας· θα ήταν μέτρηση των δεδομένων και πιθανολόγηση υπό το κράτος τής ανησυχίας. Θα επιστρέψαμε στην παλαιά -και άλυτη- διαμάχη ανάμεσα στο «είμαι» και το «έχω».**

Στην πραγματικότητα, στην εποχή μας ούτε ο πρώτος όρος ούτε ο δεύτερος εμπεριέχουν την ένταση που είχαν άλλοτε. Το «είμαι» απωθείται, διότι θυμίζει τα αδιέξοδα της ενδοσκόπησης. Το «έχω», αν και δεν απωθείται, **κομίζει το άγχος από την αστάθεια και τις περιπλοκές τού κόσμου.** Και τα δύο **παραπέμπουν στην αβεβαιότητα.** Είναι μία εξέλιξη που ήλθε να διαψεύσει πολλές προσδοκίες περί του αντιθέτου. Πράγματι, το κοινωνικό σύστημα στις χώρες τής Δύσεως, μολονότι έδειχνε κατά τον προηγούμενο αιώνα ότι οι ανταγωνισμοί και οι συγκρούσεις στους κόλπους του ήταν αξερίζωτοι, παρουσίαζε και μίαν άλλη πλευρά

στην οποία διακρίνονταν οι δυνατότητες, αν όχι κάποιας αυτορρύθμισης, τουλάχιστον ενός ελέγχου των ακραίων αντιθέσεων. Ήταν το κράτος πρόνοιας, ήταν οι εμπειρίες από τις οικονομικές κρίσεις και τους πολέμους, ήταν η ανάγκη να ενταχθούν στο πλαίσιο του οργανωμένου αστικού κοινωνικού βίου πληθυσμιακές μάζες μετακινούμενες από τις επαρχίες ή και από άλλες χώρες - ήταν όλα αυτά που σηματοδοτούσαν το επείγον μιας γενικής διοργάνωσης και επιστασίας, σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα. Παρ' όλα αυτά, η επιχείρηση δεν απέδωσε. Σε πείσμα όλων των δεικτών σχετικά με την ανάγκη τής συνοχής, οι κάτοχοι μεγάλης οικονομικής ισχύος επιδόθηκαν σε διενέξεις μεταξύ τους που άφηναν όλο και πιο στενά περιθώρια για συμβιβασμούς. Η διαπάλη για την επικράτηση στις αγορές είναι πλέον τόσο σφοδρή, που διαχέει παντού την εντύπωση πως κανείς δεν μπορεί να επέμβει στο όνομα του συνόλου, ούτε ακόμη και το κράτος, ούτε καν και οι συνασπισμοί κρατών (όπως ο ευρωπαϊκός). Το θέμα μας όμως δεν είναι οι αιτίες που οδήγησαν εκεί. Είναι ο αντίκτυπος της **εξαπλούμενης αταξίας στη σκέψη**.

Αποτελεί πρόκριμα για την εκδίπλωση της ελεύθερης σκέψης ένας αρκετά μεγάλος βαθμός σταθεροποίησης των πραγμάτων. Όχι φυσικά με την έννοια της παγίωσής τους. Τα υλικά πράγματα δεν χρειάζεται να μένουν στάσιμα για να τα παραλάβει η νόηση και να αρχίσει με την ησυχία της να τα εξετάζει. Ανήκει -έτσι κι αλλιώς- στη φύση τους να μεταβάλλονται, συσχετιζόμενα με άλλα παρόμοια ή διαφορετικά. Είναι όμως απαραίτητο να μην εμφανίζεται η μεταβολή τους υπερβολικά εξαρτημένα από το τυχαίο. **Δεν είναι ταυτόσημο το τυχαίο με το ανεξήγητο**. Με το πρώτο η σκέψη μπορεί να παραλύσει, με το δεύτερο όμως όχι αναγκαστικά, εφ' όσον διατηρηθεί η αίσθηση πως ό,τι τώρα μοιάζει άνευ αιτίας θα υπαχθεί αργότερα στις αιτιώδεις σχέσεις. Ανέκαθεν η ιδέα τής αιτίας παρείχε μία ορισμένη παρηγοριά. Κάποτε, υποτίθεται, ότι θα βρισκόταν η αιτία που οι άνθρωποι βασάνιζαν ο ένας τον άλλον, μισούσαν ή κατέστρεφαν αυτό που δήλωναν πως αγαπούν. Επίσης, δεν έσβηνε η ελπίδα πως, όπως κάθε ασθένεια έχει την αιτία της, έτσι και η ζωή θα απαλλαγεί από τις δυστυχίες της, αν βρεθεί αυτό που τη σπρώχνει στη δυστυχία με το κακόβουλο διαβολικό του χέρι.

Έπειτα από διαδρομή μερικών αιώνων, χονδρικά από τον 17ο και μετά, η έννοια της αιτίας συναντά σήμερα μία επιφύλαξη που, χωρίς να είναι ρητή, διαχέεται σε όλους τους τομείς σκέψεως και δράσεως. Σε λίγους μόνο θυλάκους ειδικής επιστημονικής δραστηριότητας απολαμβάνει μία εμπιστοσύνη άξια λόγου. Οι ίδιες οι επιστημονικές θεωρίες -πολύ αργότερα από τότε που ο D. Hume στη φιλοσοφία αντικατέστησε την έννοια τής αιτίας με τη «συνεχή διασύνδεση» των γεγονότων- κλόνισαν τα θεμέλια της σχέσης ανάμεσα σε αυτό που μεταβάλλει και σε αυτό που υφίσταται τη μεταβολή. Τι είναι, άραγε, εκείνο που επιτρέπει σε κάτι να ασκεί μία δύναμη τέτοια που να μεταβάλλει τα πράγματα; Άνοιξε ένα χάσμα μπροστά στο οποίο η επιστήμη οπισθοχώρησε αρχικά με δέος. Γρήγορα όμως το κάλυψε με μία αντεπίθεση που προσπαθούσε να πείσει ότι το Σύμπαν δεν είναι σε θέση να της κλείσει την πόρτα,

άπαξ και την άνοιξε λίγο. Ενσωμάτωσε την έννοια τού απροσδιόριστου στο ιδίωμα της με έναν τέτοιο τρόπο που το καθιστούσε δομικό στοιχείο. Ιδού λοιπόν που έχουμε δομές οι οποίες εμπεριέχουν αυτό που τις αποδομεί, έστω και μόνο σε βασικά σημεία. Αλλά τι σημαίνει αυτό; **Να κινούμαστε ως εάν τίποτε να μη μπορεί να μας σταματήσει, ενώ θα είμαστε μάλλον βέβαιοι ότι αυτό θα συμβεί; Να εργαζόμαστε ως εάν τίποτε να μη μπορεί να διατάξει αναστολή τής εργασίας, ενώ θα είμαστε μάλλον βέβαιοι ότι τίποτε δεν μπορεί να το εμποδίσει να συμβεί, ανά πάσα στιγμή;** Μία άβυσσος παραλογισμού ανοίγεται και, για να μην τη βλέπει κανείς, εφευρίσκονται άπειρα μέσα εθελοτυφλίας.

Είναι χαρακτηριστικό το πόσο γοργός είναι ο ρυθμός με τον οποίο πολλαπλασιάζονται στο κοινωνικό πεδίο τα σημεία όπου μπορεί να αγκιστρωθεί προσωρινά η προσοχή, μέχρι να στραφεί σε άλλα σημεία. **Μοιάζει με πρωτεύον μέλημα του κοινωνικού συστήματος να δελεάζει το άτομο ώστε να μετατοπίζει την προσοχή του από το ένα στο άλλο, και ποτέ να μην εστιάζει σε ό,τι φαίνεται να έχει κεντρική σημασία στη ζωή του.** Και τι θα είχε περισσότερη σημασία από το να επισκοπήσει τη δυνατότητα να πράξει ελεύθερα; Ως προς αυτό, η μαρτυρία των πραγμάτων είναι αμείλικτη: του δείχνει πως **σε όλους τους τομείς της ζωής τα περιθώρια να επέμβει και να αφήσει κάπου το ίχνος του είναι απελπιστικά στενά.** Στην οικονομία, ο συγκεντρωτισμός εντείνεται συνεχώς σε σημείο που ακόμη και οι τοποθετημένοι στα ανώτερα κλιμάκια της ιεραρχίας να περιέρχονται στην κατάσταση του εργαλείου, χωρίς να μετέχουν στις αποφάσεις, γεγονός που τους εξομοιώνει, παρά τις διαφορές στην αμοιβή, με τους εργαζόμενους στα χαμηλά κλιμάκια. Η έννοια της διεύθυνσης δεν αφορά πλέον τους τυπικά διευθύνοντες και η αίσθηση στους τελευταίους ότι χάνουν όλο και περισσότερο το γόητρο του ιθύνοντος μειώνει κατακόρυφα και τη διάθεσή τους να εκτελέσουν τον ρόλο τους. **Όλοι οι επαγγελματικοί ρόλοι υποβιβάζονται και ο καθένας -χειρώνακτας, υπάλληλος, διευθυντής-, από τη θέση πλέον του κομπάρσου όπου τον ρίχνουν οι εξελίξεις, το μόνο που θέλει είναι να μη χάνει τουλάχιστον το εισόδημά του και να ξεχνά το δυσάρεστο γεγονός πως οι πρωτοβουλίες απαγορεύονται.** Παράλληλα προς αυτό, βαίνει και η εξουδετέρωση της ενέργειας του ατόμου στην πολιτική σφαίρα. Οι επιπτώσεις τού **κομματισμού** είναι εδώ καθοριστικές, ιδίως σε χώρες όπως η Ελλάδα, όπου το παρελθόν συνεχίζει στον τομέα αυτόν να αναπαράγεται μέσα στο παρόν. Όσο κι αν απογοητεύει και δείχνει τον στυγνό του χαρακτήρα, ο κομματισμός διατηρεί την ισχύ του και **αναπαράγει μονίμως το αξίωμα, που είναι αποκλειστικά δικό του, πως τη «γραμμή» τού κόμματος οφείλουν να ακολουθούν όλες οι απόψεις, αν είναι να κρατηθεί στη γραμμή τών συμφερόντων του το ίδιο το κόμμα.** Όμως, ακόμη κι αν θυσιαζόταν μία ατομική παρεκκλίνουσα άποψη στην κομματική αντίληψη, η εμπειρία δείχνει πως με τη σειρά τους τα κόμματα και οι πολιτικοί εκπρόσωποι υποκύπτουν τόσο συχνά στις βουλές τών κατόχων τού χρήματος, ώστε **η θυσία τού πνεύματος να θεωρείται**

άκαρπη.

Αποξενωμένο στην εργασία, εξουδετερωμένο στην πολιτική, πελαγωμένο μέσα στην αυτοματοποίηση της διοίκησης και των κοινωνικών συναλλαγών, το άτομο βρίσκει σαν ύστατο καταφύγιο απέναντι στην αδυναμία του την τεχνητή και βεβιασμένη τόνωση της υποκειμενικότητάς του. Είναι μία προσπάθεια να γίνει πυξίδα τής ζωής η ψευδαίσθηση. Αφού η κοινωνική πραγματικότητα εμφανίζεται ήδη σχηματισμένη, αφού τα γεγονότα μοιάζουν προκαθορισμένα, το εγώ θα κλειστεί μέσα στον δικό του κύκλο, όπου εκεί θα υποδυθεί τον άτεξούσιο, όπως μπορεί.

Στο επίπεδο της συμπεριφοράς και των στάσεων τα παραδείγματα αφθονούν. Είναι ενδεικτική η επιμονή με την οποία πολλοί προβάλλουν τη «γνώμη» τους. Την εξαγγέλλουν, την υπογραμμίζουν, την επαναλαμβάνουν στερεότυπα. Όσο περισσότερο τονίζουν πως απορρέει από την προσωπική τους κρίση, τόσο λιγότερο πείθουν ότι έτσι είναι. Διότι αποφεύγουν τον κόπο να στηρίξουν όσα λένε σε μία βάση κοινής παραδοχής. Για να εισαχθεί μία γνώμη προς συζήτησιν, αυτονόητο είναι ότι οι μετέχοντες δέχονται κάποια σημεία ως αφετηρία για όλους. Εδώ όμως δεν υπάρχει τέτοια φροντίδα. Διαισθάνεται ο φορέας τής γνώμης πως αν δοκίμαζε να στηριχθεί σε ένα επιχείρημα, θα αποκαλυπτόταν εύκολα είτε ότι το επιχείρημα είναι δοτό (από κάποια πηγή πληροφόρησης, από κάποιον πομπό μηνυμάτων), είτε ότι η λογική του είναι κατάφωρα ταλαιπωρημένη. Δεν πρόκειται για διανοητική υστέρηση· θα μπορούσε η διάνοια να πασχίσει να αρθρώσει καλύτερα τον λόγο. Δεν το αποπειράται όμως, γιατί η απόπειρα θα αφαιρούσε τη λάμψη που δίνει η κατηγορηματικότητα στη γλώσσα. Το άτομο χρειάζεται να έχει μία κάποια ακαμψία στο ύφος, για να μπορεί να πιστέψει το ίδιο πως είναι ανεξάρτητο, πως δεν τον υποχρεώνει τίποτε και κανείς. Είναι λοιπόν ισχυρογνώμων; Δεν φθάνει εκεί. Η ισχυρογνωμοσύνη συνεπάγεται κόπους και ανάληψη κινδύνων την παραμονεύει η απόρριψη, ο διασυρμός, η γελοιοποίηση. Γλυτώνει κανείς από όλα αυτά, αν εξαπολύσει την άποψή του, χωρίς να δώσει μάχη για να αποδειχθεί ορθότερη από άλλες. Έτσι, η συζήτηση ούτε καν ξεκινά' ο καθένας μένει στη θέση του και μοιραία η σκέψη καθηλώνεται στην κοινοτοπία.

Δηλώνει πολλά για τα ήθη και τον πνευματικό πολιτισμό τού καιρού μας το ότι τις τετριμμένες, πολυμεταχειρισμένες και χωρίς ερωτήματα για τα περαιτέρω απόψεις τους οι υποστηρικτές τους δεν ενδιαφέρονται ουδόλως να τις στερεώσουν καλύτερα και να τις επιβάλουν ως κανόνα. Εκεί σημειώνεται μία διαφορά πολύ σημαντική από ό,τι χαρακτήριζε τον άνθρωπο της μάζας μιας άλλης εποχής. Ο Ortega y Gasset είχε διακρίνει κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ότι ένας τρόπος για να αισθανθεί ο μαζάνθρωπος ότι κυβερνά,

μολονότι δεν είχε στη διάθεσή του κανένα σκήπτρο, ήταν να δίνει στα κλισέ του το βάρος που αντιστοιχούσε σε αλήθειες αποδεδειγμένες. Ο σημερινός απόγονός του είναι λιγότερο φιλόδοξος. Αδιαφορεί για την επικράτηση της γνώμης του' αν ο πρόγονός του διέλυε τη διαλογική σχέση, εκείνος την αφήνει στην άκρη, δεν πολυνοιάζεται. Είναι ελεύθερος να μην οριοθετεί, να μην κατατάσσει, να μην αναλύει. Δεν είναι περίεργο επομένως που και στις άλλες εκφράσεις τής ζωής του οι απαιτήσεις τής λογικής παραμερίζονται. Είναι μία επονείδιστη τροπή για τις κοινωνίες τού καιρού μας να εκπαιδεύουν ανθρώπους για τους οποίους η κοινωνική τους αχρήστευση παρασύρει στον κατήφορο ακόμη και τα στοιχειώδη ερείσματα της ορθοφροσύνης. Εντυπωσιάζει το πόσο συχνά ομιλίες και γραπτά σημαδεύονται από αντιφάσεις. Αγορεύσεις πολιτικών, σχόλια δημοσιογράφων, αλλά και λόγοι ειδημόνων προχωρούν ακάθεκτοι, προσπερνώντας το γεγονός ότι στην πορεία τους μερικά από τα λεγόμενα ή γραφόμενα είναι ασυμβίβαστα μεταξύ τους. Δεν τους δίνουν σημασία. Οι αντιφάσεις μένουν άλυτες, διατηρούνται και θα επανέλθουν κάποια στιγμή αργότερα. Κανείς δεν φοβάται πως ένας αντιρρησίας, ακόμη και με μέτρια κριτική ικανότητα, θα τους ανακόψει και θα τους επαναφέρει στην τάξη. Στο κάτω-κάτω τι κοστίζουν τέτοια λάθη; Και μήπως όντως είναι λάθη;

Προφανώς, βρισκόμαστε απείρως μακριά από τα αρχαιοελληνικά πνευματικά ήθη, στο πλαίσιο των οποίων ο βαρυνόμενος με αντιφάσεις ομιλητής αισθανόταν αισχύνη μόλις καταφαινόταν το σφάλμα του, όπως αναφέρεται στον πλατωνικό Σοφιστή. Για τον άνθρωπο του καιρού μας τέτοιες δοκιμασίες μοιάζουν αδιανόητες. Εκείνος που έκανε λάστιχο την έννοια της ελευθερίας αναμενόμενο είναι να θεωρεί πως το να οικοδομεί με συνέπεια έναν συλλογισμό είναι σχολαστικισμός παρωχημένος, απέναντι στον οποίον αρνείται να απολογηθεί. Είναι ένα από τα «δικαιώματά» του να προβάλλει ισχυρισμούς χωρίς να τους βασίζει πουθενά' να αποφεύγει επίσης ορισμένους τύπους συλλογισμού, κυρίως τον υποθετικό, και κατά δεύτερο λόγο τον διαζευκτικό. Σπάνια θα δει κάποιος σε εργασίες μαθητών και φοιτητών να διατυπώνονται υποθετικές προτάσεις συναρτημένες με αντίστοιχα εναλλακτικά συμπεράσματα. Εννοείται ότι έξω από τις σχολικές αίθουσες και τα αμφιθέατρα η κατάσταση έχει ξεφύγει πολύ περισσότερο από κάθε έλεγχο. Έρχεται απρόσκοπτα η ημιμάθεια να συναντήσει τη συνθηματολογία τής ανεκτικότητας. Δίνεται άδεια σε κάποιους, που το μοναδικό προσόν τους είναι η εξειδίκευσή τους σε μία γωνίτσα τού επιστητού, να ομιλούν αλαζονικά σαν να είχαν το ίδιο προσόν για όλα τα θέματα. Δεν επιτρέπεται να στιγματίζεται κανείς για τις ελλείψεις του. Δεν φταίει αυτός - και είναι περίπλοκο να βρεθεί το τι φταίει. Οπότε η έλλειψη δεν υφίσταται. Ένας πολιτισμός που όλα τα χωνεύει, χωρίς να σκοτίζεται να δημιουργήσει οπωσδήποτε, φυσικό είναι να δέχεται το

«δικαίωμα στην άγνοια», στο σφάλμα, ή και στον παραλογισμό ακόμη, δεδομένου ότι από πολύ φορτωμένους με έγνοιες ανθρώπους θεωρείται πως θα ήταν δυσβάστακτο να απαιτείται να είναι και στη σκέψη τους άψογοι. Το ζήτημα όμως δεν είναι αυτό. Δεν αφορά το μέγεθος του ελαττώματος, αφορά το κατά πόσον το ελάττωμα συγκαλύπτεται για να διασωθεί στα μάτια τού ίδιου του ατόμου μία εικόνα τού εαυτού του που δεν το ευτελίζει.

Το συνολικό αποτέλεσμα είναι η αλήθεια να παραποιείται και το ψέμμα να φτιασιδώνεται, έτσι ώστε οι μεν σοβαροί εξαναγκασμοί που υφίστανται οι άνθρωποι να ωθούνται στη λήθη, οι δε ελαφρότεροι να εμφανίζονται στη συνείδηση ως δεκτικοί διορθώσεων. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη διάδοση της χρήσεως του όρου «ενόχληση» ή «παρενόχληση». Διαπιστώνονται και καταγγέλλονται οχλήσεις παντού: στον τρόπο τής ομιλίας, στις χειρονομίες, στις σεξουαλικές σχέσεις, στις σχέσεις μεταξύ προϊσταμένων και υφισταμένων ή μεταξύ γειτόνων. Αναμφίβολα, με την εκκένωση του δημόσιου χώρου από την ενεργό παρουσία των ατόμων, αυξήθηκαν τα κρούσματα αδιακρισίας, αγένειας και επιθετικότητας, τα οποία σε προηγούμενες εποχές δεν μπορούσαν, τουλάχιστον δημοσίως, να εκδηλωθούν ανοικτά λόγω των κανόνων που έθετε η κοινότητα. Οι κανόνες και τα ήθη αναλάμβαναν την τήρηση μιας ελάχιστης κοσμιότητας, που οι νεώτεροι χρόνοι τη λοιδόρησαν σαν συμβατική και υποκριτική. Αν είχαν δίκιο οι αντικουφορμιστές, ως έναν βαθμό, αυτό το δίκιο το τράβηξαν έως το άλλο άκρο. Κατήγγειλαν τον τυπικό καθωσπρεπισμό τόσο ισοπεδωτικά, ώστε έμεινε ανοικτός ο δρόμος για να εισβάλει και γίνει αποδεκτό -από το πρόσχημα της απλοποίησης- το επιδεικτικά ακατέργαστο έως και το άξεστο στους τρόπους, ώσπου φθάσαμε τα τελευταία χρόνια σε ένα είδος έκρηξης των ασχημιών, της τραχύτητας και της χυδαιότητας, κι αυτό σε αντίθεση με τη νομοθεσία που γινόταν λεπτομερέστερη και προέβλεπε για τα σχετικά αδικήματα βαρύτερες ποινές. Οι νόμοι έγιναν πιο προστατευτικοί για το άτομο, άλλα οι άνθρωποι -στην πράξη- πιο ώμοι ο ένας απέναντι στον άλλο.

Έτσι, η «ενόχληση» παρεισέφρησε σε όλες τις πτυχές τής κοινωνικής ζωής : στην ευρύτερη οικογένεια, στο σχολείο, στα επαγγέλματα. Ούτε λόγος πως είναι δείγμα ηθικής υγείας το να αντιδρούν οι θιγόμενοι σε όσους θεωρούν πως οι ορέξεις τους δεν συναντούν κανέναν φραγμό . Το πρόβλημα αρχίζει από εκεί και πέρα. Σε όλη την έκταση των κοινωνικών σχέσεων η αύξηση του αριθμού τέτοιων επεισοδίων τριβής ανάμεσα σε άτομα, φύλα και ομάδες κάθε τύπου τείνει να καταλήξει σε μία διόγκωση του ελάσσονος εις βάρος τού μείζονος. Όταν κάποιος προβάλλει αντίσταση σε έναν άλλο που ασχημονεί, προασπίζεται την ελευθερία που έχει ώστε να μην γίνει λεία τής απρέπειας ή της

βανασότητας. Όταν το ίδιο άτομο υποβάλλει μία πρόταση στον χώρο εργασίας του, με την οποία θα ήταν δυνατόν να βελτιωθεί η κατάσταση του απασχολούμενου προσωπικού από την άποψη της δικαιοσύνης και της αξιοπρέπειας, και η πρόταση αυτή καταχωνιάζεται και δεν εξετάζεται καν, το πλήγμα στην ελευθερία τού προτείνοντος αφορά περισσότερους. Από την άποψη αυτή η βλάβη που επέρχεται είναι αντικειμενικά μεγαλύτερη από ό,τι στην πρώτη περίπτωση.

Σε γενικές γραμμές αυτή η ασυμμετρία καθιερώθηκε στον κοινωνικό χώρο. Καταγράφονται εκεί αντιδράσεις σε προσβολές που αφορούν την προσωπική ακεραιότητα, οι οποίες αντιδράσεις εκπνέουν όταν αποκαθίσταται κάπως η βλάβη· σπάνια προεκτείνονται προς τον κοινωνικό χώρο, όπου εκεί οι εξαναγκασμοί συναντούν όλο και μικρότερη αντίσταση. Ευθυξία στα ιδιωτικά, απάθεια στα δημόσια. Δεν είναι παράδοξη η αντίθεση. Είναι απόρροια του γεγονότος ότι ο σύγχρονος άνθρωπος, μην αντέχοντας τη σκέψη ότι είναι υποδουλωμένος, προσυπογράφει σε αντιστάθμιση απεγνωσμένα ένα «μη μου άπτου», επιδιώκοντας με όλα τα μέσα -φθάνοντας έως και τη νεύρωση- να φανεί πιστός στο δόγμα του. Τέτοια παιχνίδια μπορεί να παίζει πολλά η συνείδηση. Το να απεμπολείς όμως με ξεγελάσματα την ελευθερία σου δεν είναι απλό. Η συνείδηση δυσκολεύεται πολύ, από ένα σημείο κι έπειτα, να συνεχίσει τους ελιγμούς της. Κάποια στιγμή εξασθενεί. Ομολογεί ότι έχει αποθαρρυνθεί. Για ποιον λόγο να πασχίζει κάποιος να κερδίσει την ελευθερία του, όταν ο κόσμος προς τον οποίο θα απευθυνόταν μοιάζει να μην τη χρειάζεται καθόλου, και να του διαμηνύει μάλιστα ότι για να συνεχίσει να υπάρχει κάποια ελευθερία αρκούν τα εργαλεία τής δικτύωσης, της οργάνωσης, του κεντρικού ελέγχου; Αυτά τα εργαλεία δουλεύουν, αυτά διευθετούν το οτιδήποτε. Το μυαλό, που αρχικά τα επινόησε, τώρα παρακολουθεί παθητικά τη λειτουργία τους και είναι τόσο θαμπωμένο με το θέαμα, που τείνει να ξεχάσει το ποιος επινόησε τι.

Από την ώρα που η συνείδηση υπνωτίζεται με τα όσα κατασκεύασε το πνεύμα, έχοντας πάψει ουσιαστικά να κατανοεί τις καταχρήσεις και τις παρενέργειές τους, είναι βέβαιο ότι θα παραχωρήσει τη θέση της σε εκείνο το τμήμα τής ψυχής που, αντίθετα, απεχθάνεται τον ύπνο. Το ασυνείδητο βιάζεται να αφυπνισθεί. Θέλει να ανέβει στην επιφάνεια και η αδυνατισμένη, ναρκωμένη συνείδηση όχι μόνο δεν το εμποδίζει, αλλά το καλεί να έλθει. Πουθενά αλλού η διεργασία αυτή δεν είναι τόσο εμφανής όσο στις τέχνες. Θεατρικές σκηνές, κινηματογραφικές οθόνες, γκαλερί και άλλοι χώροι πρόσφοροι για «πολυθεάματα» υποδέχονται μία συνεχή ροή από αυτοσχεδιασμούς και αυθορμησίες, που δίνουν την εντύπωση ότι εκτελούνται σαν να έχει προεξοφληθεί πως θα σβήσουν το επόμενο λεπτό. Άλλοτε οι κραυγές που ύψωνε ο σουρρεαλισμός στοιχειοθετούσαν

μία διαμαρτυρία. Σήμερα οι επίγονοί του περιορίζονται σε ασκήσεις φυγής.

Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται και στις διάφορες περιοχές της πνευματικής σφαίρας. Γίνονται δεκτές ευμενώς, αν και χωρίς θέρμη (αφού με θέρμη δεν υιοθετείται τίποτα, έτσι κι αλλιώς), οι **αποσπασματικές εκφράσεις, η ασυνέχεια, η ελλειπτικότητα που δεν υπαινίσσεται κάτι ανανεωτικό -παρ' όλο που φιλοδοξεί να φαίνεται έτσι-, διατίθεται εύκολα χώρος στις ποικίλες εκδοχές ενός λόγου που ασθμαίνει θορυβωδώς, αν και δεν έχει κουρασθεί από κάποια αναζήτηση ή έρευνα.** Είμαστε μάρτυρες μιας παρανόησης απολύτως χαρακτηριστικής του πολιτισμού μας. **Θεωρείται ότι το καταπιεσμένο μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης θα ήταν καλό να αποκτήσει φωνή ανοίγοντας βίαια την καταπακτή όπου ήταν κλεισμένο. Αγνοούν ή ξέχασαν πολλοί ότι η βιαιότητα μιας τέτοιας κίνησης φέρνει κάποιους καρπούς, μόνον αν η σκέψη που την έχει υποδαυλίσει μπορεί να την εντάξει εκ νέου σε ένα πρόγραμμα απελευθέρωσης του ανθρώπου.** Οι ριζοσπάστες στοχαστές και οι ρηξικέλευθοι καλλιτέχνες μέχρι τα μέσα τού προηγούμενου αιώνα αυτό έκαναν. **Τη βαλβίδα που άνοιγαν επεδίωκαν να τη ρυθμίσουν πάλι (ανεξάρτητα από το τι κατόρθωσαν τελικά).** Στις μέρες μας οι θιασώτες της αποσπασματικότητας γίνονται οι ίδιοι θεατές της και καταβροχθίζουν το θέαμα, έχοντας πάψει να ενδιαφέρονται για το πώς θα ήταν δυνατή μία άλλη, ανώτερη σύνθεση. Είναι προφανές ότι κατατάσσουν τη σκέψη στις τροχοπέδες της έκφρασης, αναθέτοντάς της εργασίες μόνο πρακτικού τύπου. **Μία ακόμη υπεκφυγή ή μία ακόμη ένδειξη νεο-πρωτογονισμού; Όπως και νά 'ναι, η ελεύθερη και μεθοδική σκέψη γνωρίζει την ήττα.** Αναπόφευκτη τροπή, αφού δεν λαμβάνεται υπ' όψιν το γεγονός ότι δεν υπάρχει ειλικρινής πόρευση προς το Νέο που δεν έχει ακόμα φανεί, αν δεν συνοδεύεται από τη σκέψη που ποθεί πραγματικά να δώσει ως το τέλος του αγώνα της.

Πολλοί από εκείνους που ομιλούν για έξοδο από το συμβατικό πλαίσιο του εγκόσμιου βίου και για άπλωμα της ψυχής πέρα από τα σύνορα του πεπερασμένου, ρητορεύουν απλώς, απρόθυμοι να κατανοήσουν ότι **για να αποκολληθεί από τα υπάρχοντα πράγματα η σκέψη πρέπει πρώτα να εισδύσει μέσα τους.** Δεν έρχεται ο εξευγενισμός τού πνεύματος αν δεν λερωθούν τα χέρια. Η επιθυμία τού ανθρώπου να βγει από τα όριά του μεστώνει όταν ο νους του έχει αγγίξει πραγματικά ένα όριο. **Προηγείται η σκαπάνη τής έρευνας και έπεται το ανάβλυσμα τής αλήθειας.** Δεν σκάπτεται όμως το χώμα και δεν παραμερίζονται οι πέτρες, αν δεν υποταχθεί η εργασία στους κανόνες της εκσκαφής. **Για να φθάσει να ανοιχθεί η ψυχή προς ό,τι νιώθει πως την υπερβαίνει, για να στραφεί προς το Σύμπαν και να αναζητήσει εκεί τα σημάδια από την παρουσία ενός Όντος με το οποίο διαισθάνεται ότι έχει μία εσώτερη σχέση, απαιτείται η σκέψη να έχει διανύσει μία ορισμένη απόσταση.** Ελευθερία στη σκέψη

σημαίνει να εφοδιάζεις τη σκέψη με ένα τέτοιο θάρρος, ώστε να μη διστάζει να κινείται -από στάδιο σε στάδιο- μέχρι τα έσχατα. Δεν διαλογίζεται κανείς απ' ευθείας το Υπερπέραν και από τι ενδεχομένως κατοικείται. Προτού πλησιάσει εκεί, έχει εξαντλήσει όλες του τις ικμάδες διερωτώμενος σχετικά με το πώς ζει, ποιος είναι, προς τα πού πηγαίνει. **Χρειάζεται επίπονη νοητική διερεύνηση για να προετοιμασθεί ένα βίωμα υψηλής τάσεως: μία αναπτέρωση, μία μεταστροφή.** Ένα-ένα θα πρέπει να εξετάζονται τα γεγονότα και να σταθμίζονται τα αισθήματα. Τι με θέλγει; Τι με έθελγε κάποτε και τι τώρα; Τι άφησαν μέσα μου οι έρωτες και οι φθορές τους και τι οι φόβοι; Σε όλα αποδίδεται το ειδικό τους βάρος. Μέχρι που στο τέλος η σκέψη αυτή, αρκετά ελεύθερη ώστε να δέχεται να υποφέρει με μερικά από τα ευρήματά της, να μπορεί να αποφανθεί για λογαριασμό τής ψυχής: **βρίσκει επιτέλους «τι της λείπει».** Μόνο αφού έχει προσεγγίσει αυτό το σημείο, είναι δυνατόν να κινηθεί ανυψωτικά. Έχει πλέον οξυνθεί η παρατηρητικότητα. Έχουν επισημανθεί ορισμένοι καίριοι συσχετισμοί ανάμεσα στα φαινόμενα. Στρατεύεται και πειθαρχεί ακόμη και η διόραση. Τα πάντα υπακούουν στον ζήλο για τη σύλληψη της αλήθειας· η συνείδηση αποκτά αιχμή. **Τότε είναι δυνατόν να αναζητηθεί το υπέρτατο νόημα, η αρχή των πάντων.** Το «άλμα τής πίστης» -για να θυμηθούμε τον όρο του S. Kierkegaard- δεν έρχεται χωρίς προγύμναση. Είναι το ίδιο νήμα που ξεκινά με την ενατένιση του Αγαθού στον Πλάτωνα και με την έλευση του θεοειδούς «ποιητικού νου» στον Αριστοτέλη.

Το συμπέρασμα δεν είναι ότι όλοι πρέπει να γίνουν φιλόσοφοι για να κερδίσουν την ελευθερία τής αυτομεταμόρφωσής τους. Δεν είναι η φιλοσοφική θεωρία η προϋπόθεση. **Είναι η διατήρηση στον άνθρωπο της επιθυμίας να ζει, έχοντας βοηθό του τη διαύγεια και την εντιμότητα του πνεύματος με το οποίο προικίσθηκε.** Η καλυμμένη με σύγχυση και αγωνίες υφήλιος χρειάζεται σήμερα όσο τίποτε άλλο τη συνειδητότητα, ακόμη και τη γενναιότητα της σκέψης. Από εκείνους που δεν θολώνουν τα νερά αναμένεται να έλθει ο καθαρισμός των υδάτων τού κόσμου. **Από εκείνους που δεν κρύβονται μέσα σε καπνούς ασυναρτησίας, παραληρήματος ή δημαγωγίας αναμένεται να έλθει ο καθαρισμός τής πνευματικής ατμόσφαιρας, ώστε να μπορεί ο άνθρωπος να κοιτάξει με βλέμμα ανεμπόδιτο προς τις υπέρτατες αλήθειες στις οποίες υπόκειται. Και να κλίνει την κεφαλή του, όντας ταπεινός και συνάμα ελεύθερος.**

(Πηγή: Περιοδικό "Θεολογία", Τριμηνιαία Έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ιούλ. - Σεπ. 2021, Ψηφιακή επεξεργασία: alopsis.gr)